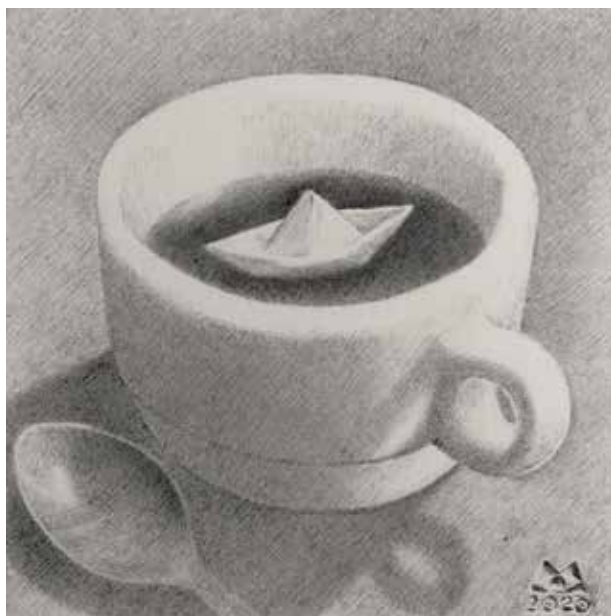

// MISCEL·LÀNIA

Saó, quaranta-nou anys de periodisme actiu en valencià

[Saó, quaranta-nou anys de periodisme actiu en valencià]

FRANCESC MARTÍNEZ SANCHIS

Universitat de València

francesc.t.martinez@uv.es

RESUM: La revista *Saó* és un cas singular i un referent en la història del periodisme valencià. Va ser fundada en 1976 per sectors del progressisme catòlic influïts pel Concili Vaticà II, als quals s'afegiren a partir d'octubre de 1977 periodistes i intel·lectuals valencianistes d'esquerra, agnòstics i laics molts d'ells, que donaran a la publicació un segell diferencial. *Saó* és també una de les publicacions en valencià més longeves i amb més números editats. Enguany compleix 49 anys i en 2026 té previst arribar al cinquantenari. Les claus d'aquesta duració s'expliquen en l'establiment d'un diàleg permanent entre la fe, la cultura i la ciència, la pràctica d'un periodisme de qualitat i de profunditat, el fet de donar veu a la intel·lectualitat valenciana més activa i creativa, i cultivar una ampla diversitat informativa que abraça totes les temàtiques del món actual.

PARAULES CLAU: *Saó*, premsa en valencià, progressisme catòlic, valencianisme, democràcia

SUMMARY: The magazine *Saó* is a unique case and a benchmark in the history of Valencian journalism. It was founded in 1976 by sectors of Catholic progressivism influenced by the Second Vatican Council, to which were added from October 1977 left-wing Valencian journalists and intellectuals, many of them agnostics and laymen, who will give the publication a distinctive stamp. *Saó* is also one of the longest-running publications in Valencian and with the most issues published. This year it celebrates its 49th anniversary and in 2026 it plans to reach its fiftieth anniversary. The keys to this duration are explained in the establishment of a permanent dialogue between faith, culture and science, the practice of quality and in-depth journalism, the fact of giving voice to the most active and creative Valencian intellectuals, and cultivating a wide informative diversity that embraces all the topics of today's world.

KEYWORDS: *Saó*, press in Valencian, catholic progressivism, valencianism, democracy

Recepció: 21/XX/2025. Acceptació: 08/02/2025. Publicació: 01/06/2025

El 2 de juliol de 1976, en la llibreria Fontanal de València, la revista *Saó* es presentava en roda de premsa als mitjans de comunicació de la ciutat. Naixia així el primer número d'una publicació modesta i encoratjadora escrita íntegrament en valencià. Portava com a subtítol «Papers Pastorals del País Valencià». En la seua primera editorial, titulada «Temps de Saó», ja s'explica sense embuts la línia editorial de la publicació: conciliar, valencianista, democràtica, socialista i comunitària. Fou la primera revista escrita íntegrament en valencià nascuda després de la mort de Franco.

Saó venia al món qual *rara avis* en un temps convuls ple d'incerteses, la Transició a la democràcia, quan les llibertats democràtiques anaven escrivint-se cada dia al caliu de les cendres de la dictadura franquista, encara vigent en les estructures de l'Estat.

Malgrat les adversitats de la Transició, *Saó* ha sobreviscut i continua publicant-se actualment, fidel als principis originaris cristians i valencianistes progressistes, tot i que ha viscut moments d'extrema dificultat en els quals la revista ha estat a punt de tancar. Amb tot, *Saó* ha complit 48 anys de vida periodística i el febrer de 2025 editava el número 510. Una autèntica gesta en la història del periodisme en valencià, ja que ha tingut una periodicitat mensual ininterrompuda des de juliol de 1976 fins avui. I si tot va bé, el juliol de 2026 complirà cinquanta anys.

Per la seua durada, *Saó* està considerada la revista degana de la democràcia en valencià. Això no obstant, la llarga permanència de *Saó* no és la característica general de la premsa en llengua pròpia, més bé n'és una excepció. De fet, la premsa en valencià ha estat històricament efímera, reprimida pel poder, pobra econòmicament i molt fluctuant dins del mercat comunicatiu. Així i tot, han estat poques les publicacions periòdiques com *Saó* que han superat quatre dècades de vida i han aconseguit traure a la llum més de 500 números amb periodicitat regular.

Un camí apesarat i tortuós

Des de l'aparició de la primera premsa satírica en valencià al segle XIX fins al moment present, la llengua en els periòdics de paper ha estat la història d'un camí de lluites individuals i col·lectives, d'entrebancs i d'esperances, de petits avanços i frustracions, de repressions i represes, d'anhels de llibertat per una llengua normalitzada i de reivindicacions pel redreçament de la cultura pròpia. Tots aquests components, i d'altres més, han anat succeint-se en èpoques i règims polítics diferents en la premsa valenciana dels darrers dos-cents anys, sense haver aconseguit encara un mercat normalitzat de lectors i publicitat ni una adequada visibilitat.

Un estudi elaborat pels professors de la Universitat de València Francesc-Andreu Gallego i Francesc-Tomàs Martínez Sanchis, titulat *La premsa valencianista, 1837-1977*, recull en un ampli catàleg 448 publicacions periòdiques escrites íntegrament en valencià o bilingües amb un elevat ús de la llengua pròpia, les quals tenen com a característica comuna la defensa del valencianisme o la valencianitat des de diverses perspectives de pensament en els diferents contextos històrics en els quals els va tocar viure, ja que el valencianisme no sempre ha tingut una vocació d'activisme polític i cultural, i un bon nombre de periòdics manifesten altres maneres de sentir la valencianitat (Martínez Gallego i Martínez Sanchis 2025: 13). Així, revistes satíriques, polítiques i culturals d'ideologies diverses conviuen en el temps amb publicacions literàries, festives i escolars, així com d'informació general i local, i fins i tot de l'exili valencià, investigació, excursionisme, sindicalisme obrer i agrari, religió, ecologia i còmic. Una premsa, però, que ha patit molts entrebancs polítics i econòmics al llarg de la història, des de la seua arrancada durant la revolució liberal i regnat d'Isabel II fins a arribar a la Transició dels anys setanta del segle XX.

La premsa en valencià ha viscut un camí apesarat i tortuós. Als entrebancs estructurals d'emprar una llengua minoritària sense Estat i no tenir un model estable de llengua literària fins a l'aprovació de les Normes de Castelló de 1932, se sumen la repressió sistemàtica dels governs liberals i dictatorials amb multes a directors i segrestos i tancaments de publicacions, i fins i tot

boicots publicitaris, sobretot a aquelles revistes crítiques amb els poders fàctics tradicionals com la monarquia, l'església o l'exèrcit. Fets als quals cal afegir l'hegemonia indiscutible de la premsa diària en castellà, consolidada a les grans ciutats del País Valencià des de l'aparició del *Diario de Valencia* el 1790 fins als nostres dies. Tots aquests factors, entre d'altres, han convertit la premsa en llengua pròpia en un sector subaltern i minoritari dins de l'ecosistema comunicatiu valencià.

La feblesa de la premsa en valencià ha estat una constant històrica, com ho demostren la seua periodicitat no diària i fugissera duració. Segons es desprén de l'estudi citat abans, de les 448 publicacions valencianistes catalogades, l'únic diari en llengua pròpia de la història del periodisme valencià fou *L'Hora* i només va eixir del 7 al 10 de juny de 1936. La resta són majoritàriament revistes d'eixida setmanal (159, el 35,49%), irregular (82, el 18,30%), anual (79, el 17,73%) i mensual (60, el 13,39%). Hi ha també 43 publicacions (9,59%) la periodicitat de les quals oscil·la entre l'eixida bisetmanal a la semestral. A més d'això, la meitat d'aquests periòdics (251, el 56,02%) duraren menys d'un any, fins i tot setmanes o mesos, seguits de les publicacions que han aguantat entre un i dos anys (59, el 13,16%), entre tres i cinc anys (64, el 14,28%) i entre sis i deu anys (28, el 6,25%). Només 46 revistes (10,26%) han superat els deu anys de vida i *Saó* es troba entre elles (Martínez Gallego i Martínez Sanchis 2025: 18).

Una revista longeva

Així les coses, és reconfortant veure com una revista com *Saó* ha estat capaç de sobreviure 48 anys fins ara i ser una de les publicacions més longeves i amb més números editats en la història del periodisme en valencià. En la Taula 1 hem seleccionat les dèssset publicacions periòdiques que considerem més duradores i amb més freqüència d'eixida en la història del periodisme en valencià, atenent dos criteris principals. En primer lloc, es tracta de publicacions de periodicitat setmanal, quinzenal, mensual o bé d'eixida irregular que han durat més d'una dècada. S'han descartat publicacions de periodicitat anual de llarga durada —les festives *Pensat i Fet* (1912-1972), *Altar del Tros-Alt* (1922-continua) o *Altar del Carme* (1962-continua), per exemple—, les quals pel seu

caràcter anyal i números editats han tingut una quantitat d'articles bastant inferior als setmanaris, quinzanaris i mensuals de major freqüència temporal. En segon lloc, les dèssset seleccionades són publicacions que al llarg de la seua vida han aconseguit traure almenys 75 números, i fins i tot algunes passen dels cinc-cents números, com *Saó*. S'han descartat, però, revistes que malgrat superar el centenar de números i ser importants en el seu temps —per exemple, *El Cuento del Dumenge* (1914-1921), *El Camí* (1932-1934) o *Acció* (1934-1936) —, han durat menys de deu anys.

Així mateix, hem inclòs en la taula dues publicacions bilingües amb un ús alt de valencià —*Vida Cooperativa* (1975-2012) i *Camp Valencià* (1976-continua)— que compleixen els requisits de superar els deu anys i els 75 números editats, però que empren les dues llengües pel fet d'estar adreçades a tot el territori valencià, tant les comarques de parla valenciana com les castellanoparlants.

Una mirada atenta a aquest extracte de publicacions ens permet extraure'n algunes conclusions. *Saó* és la quarta publicació més perdurable de la història del periodisme en valencià, per darrere d'*El Full*, *Traiguera* i *Buris-ana*. Quan a números editats, *Saó* ocupa la setena posició per darrere d'*El Temps*, *La Traca*, *El Full*, *El Tio Cuc*, *Traiguera* i *El Punt del País Valencià*. Podem dir que *Saó* està en el top de publicacions periòdiques del País Valencià escrites en llengua pròpia.

I més encara, si tenim en compte el concepte diversitat d'informació, és a dir, la mesura en què els mitjans reflecteixen adequadament la varietat de perspectives culturals, socials i polítiques sobre temes i opinions a través d'articles, entrevistes i reportatges, podem assegurar que *Saó* se situa, junt amb *El Temps* i *El Punt del País Valencià*, en una posició capdavantera ja que les tres ofereixen informació general de temàtica molt variada (entenent la informació com el recurs periodístic que permet processar, aportar i organitzar dades d'una forma que produeixen coneixement). En el cas de *Saó*, malgrat la seua vocació per facilitar informació religiosa, en la revista predominen les informacions de tipus polític, cultural, econòmic, històric, lingüístic, científic i social. Precisament és la diversitat d'informació el que diferencia aquestes tres revistes de la

Taula 1. Revistes en valencià de major duració, 1837-2024

Títol	Tipologia i tendència	Inici i fi de la revista, època	Anys de difusió	Númers editats ¹	Lloc d'edició	Periodicitat	Titularitat
<i>El Mole</i>	Sàtira política liberal	1837, 1840-1841, 1854-1856, 1863, 1864-1865, 1870	10	218	València	Irregular	Josep Maria Bonilla
<i>El Palleter</i>	Sàtira política carlista	1882-1919	37	75	València	Quinzenal Setmanal Irregular	Gaspar Thous Josep Thous Maximilià Thous Orts
<i>El Bou</i>	Sàtira política	1885-1895	10	102	Elx	Setmanal	Josep Pérez
<i>La Troná</i>	Sàtira política liberal republicana	1894-1909	15	389	València	Setmanal	Lluís Bernat Bernat Hueso
<i>La Traca</i>	Sàtira política republicana	1912-1924 1931-1938	17	1.172	València	Setmanal	Vicent Miquel Carceller
<i>El Tio Cuc</i>	Sàtira política republicana	1914-1936	22	905	Alacant	Setmanal	Josep Coloma
<i>Nostre Teatro</i>	Literària	1921-1932	11	105	València	Setmanal	Vicent Miquel Carceller
<i>Buris-ana</i>	Cultura	1956-continua	68	239	Borriana	Irregular	Agrupació Borrianenca de Cultura
<i>L'Estel</i>	Excursionisme	1957-1959 1965-1966 1969-1981 1993-2002 2005-continua	44	89	Castelló	Irregular	Centre Excursionista de Castelló

<i>Lluita</i>	Política independentista i comunista	1969-2015	46	300	Barcelona València	Irregular Mensual	Partit Socialista d'Alliberament dels Països Catalans (PSAN)
<i>El Full</i>	Ensenyament	1972-continua	53	899	Picassent	Sermanal Trimestral	La Nostra Escola Comarcal
<i>Vida Cooperativa</i>	Cooperativisme	1975-2012	37	332	València Catarroja	Mensual Bimestral	Covipo Centre d'Educació Cooperativa
<i>Traiguera</i>	Cultura, informació local	1975-continua	49	567	Traiguera	Mensual	Centre Cultural Traiguera
<i>Saó</i>	Informació general, cultura i religió	1976-continua	48	508	València	Mensual	Editorial Popular, SA Saó Edicions
<i>Camp València</i>	Sindical agrària	1976-continua	48	283	València	Mensual Bimestral	Unió de Llauradors i Ramaders del País València
<i>El Temps</i>	Informació general	1984-continua	40	2.116	València	Sermanal Mensual	Edicions del País València, SA
<i>El Punt del País València</i>	Informació general	1998-2014	16	816	València	Sermanal Mensual	Hermes Comunicació, SA

Elaboració pròpia a partir dels estudis *La premsa valencianista, 1837-1977* (2025) i *Prensa valencianista. Repressió, resistència cultural i represa democràtica, 1959-1987* (2016)

1. En les revistes que continuen publicant-se s'hi ha posat els anys i números publicats fins al desembre de 2024.

resta de publicacions especialitzades, les quals focalitzen l'atenció en camps específics com ara la sàtira política, la cultura, la literatura, l'agricultura o el cooperativisme.

La nova premsa democràtica

Saó començà a caminar en temps convulsos. En la memòria dels seus fundadors i col·laboradors romanien el record de la pressió i censura que havien patit durant la dictadura revistes valencianistes com *Esclat* (1948), *Sicània* (1958-1959), *València Cultural* (1960-1964), *Al Vent* (1964-1969) i *Gorg* (1969-1972), aquesta última clausurada per les autoritats franquistes pel seu «marcado carácter valencianista, más bien catalanista» (Martínez Sanchis 2016b: 57-73).

Però juliol del 1976 venia carregat d'esperança continguda. A Madrid, el dia 5 Adolfo Suárez prenia possessió com a president del Govern en un moment de forta crisi política i econòmica. Començava la via de la reforma democràtica. I el dia 15, la Taula de les Forces Polítiques i Sindicals del País Valencià convocava una manifestació a València en defensa de l'amnistia dels presos polítics, les llibertats democràtiques i l'Estatut d'Autonomia. Aquesta concentració per la llibertat seria el preludi de la multitudinària manifestació del 9 d'octubre de 1977 que obriria el camí cap a l'autogovern i l'oficialització del valencià. Les demandes democràtiques i autonomistes anaven indestructiblement lligades a la reivindicació de la normalització de la llengua, postergada i discriminada des dels Decrets de Nova Planta promulgats per Felip V entre 1707 i 1716.

La Transició fou un moment d'esperances en la recuperació dels drets nacionals perduts, però també un temps de borrombori al voltant de la identitat valenciana. El conflicte polític i civil sobre les banderes i el nom de la llengua pròpia i del territori –l'anomenada Batalla de València–, que arriba al seu punt àlgid de tensió entre 1978 i 1982, va somoure uns sentiments identitaris febles i letàrgics que afloraven ara confusos i febrils, esquinçant la convivència del poble fins a límits insospitats. *Saó* va prendre partit en una doble direcció. S'alinea

a les tesis del progressisme catòlic i del nou valencianisme d'esquerres influït pel pensament de Joan Fuster sobre la qüestió nacional valenciana. I enfront a *Saó* se situava una muralla infranquejable en la qual es trobava un doble nucli conservador format, d'una banda, per la jerarquia eclesiàstica atrinxerada a l'Arquebisbat de València i en la revista en castellà *Aleluya*; i d'altra, els partits de la dreta que enfonsaven les seues arrels en el franquisme, afavorits per *Las Provincias* com a inductor mediàtic de les tesis regionalistes conservadores de l'anomenat blaverisme.

L'any 1976 el panorama informatiu estava dominat pels mitjans en castellà d'influència franquista. Al País Valencià la Cadena del Movimiento encara controlava els diaris provincials *Mediterráneo* de Castelló, *Levante* de València i *Información* d'Alacant, alhora que aguantaven pel seu conservadorisme els diaris *Las Provincias* (propietat de la família Zarranz Doménech i tradicional defensor dels interessos de la burgesia local) i *La Verdad* de Múrcia (propietat de l'Editorial Católica-EDICA), que es difonia per terres alacantines des de 1963. Aquests cinc seran l'única oferta periodística diària que s'ocupava de la informació local al territori valencià.

La desaparició de Franco, però, va encetar una tímida etapa de recuperació del valencià als mitjans. El desmantellament de l'aparat repressor contra la cultura valenciana va afavorir el naixement de modestes revistes en llengua pròpia vinculades al valencianisme cultural i polític, l'escola, la universitat i els sectors emergents com el cooperativisme modern i el sindicalisme agrari i obrer, totes elles compromeses amb el redreçament cultural i lingüístic valencià a fi de contrarestar segles d'aculturació i castellanització. Però la comunicació en valencià era un erm. L'1 d'agost de 1974 arrancava el programa radiofònic *De dalt a baix*, que es va emetre fins a 1993 per Ràdio Peninsular de RNE-València i Ràdio Cadena Valenciana, conduït primer per Amadeu Fabregat i posteriorment per Toni Mestre. Així mateix, durant 1976 i 1977 circulaven en cercles culturals i polítics valencianistes petites revistes íntegrament en valencià o bilingües, les quals tenien un format precari —moltes s'imprimien en ciclostil— i uns tiratges exigus. Algunes d'aquestes publicacions nasqueren en la clandestinitat de la dictadura i es prolongaren durant la Transició. Altres, com *Saó*,

sorgiren després de la mort de Franco. En tot cas es tracta d'una premsa modesta que practicava un periodisme popular no professional i que malgrat les dificultats que patia va contribuir a dignificar una llengua culta normativament unitària, ja que la immensa majoria d'aquestes revistes empraven les Normes de Castelló. Una premsa que, a més, reivindicava l'Estatut d'Autonomia, la normalització del valencià i el fet comarcal, fent alhora una tasca divulgativa de la cultura i la història valenciana (Martínez Sanchis 2016b: 75-103).

En la Taula 2 mostrem 43 d'aquestes revistes de què tenim constància que circulaven al llarg de 1976 al País Valencià, testimonis d'un nou valencianisme emergent. Eren moments de lluita per la llibertat i múltiples els camps d'acció. Llevat de la revista informativa bilingüe *Dos y Dos*, que es venia als quioscos i publicava el suplement cultural en valencià *Quatre*, la resta eren publicacions especialitzades de temàtica diversa distribuïdes entre un públic molt reduït i adepes amb una periodicitat bastant irregular. Hi predominen les publicacions culturals d'àmbit local com *Buris-ana*, *Raons*, *Del Racó de la Ferradura*, *Quaderns de Pego* o *El Diariet de Traiguera*, entre altres, editades en bona part per associacions culturals juvenils. N'hi trobem altres vinculades a les primeres escoles en valencià com *El Full* i *L'Ànec*; temàtiques d'investigació com *Arguments* i la *Revista Valenciana de Filologia*, o bé adscrites al moviment excursionista com *L'Estel*, el cooperativisme modern com *Vida Cooperativa* o el sindicalisme agrari democràtic com *Camp Valencià* editada per la Unió de Llauredors i Ramaders. Hi va haver també una revista de còmic en valencià, *El Gat Pelat*, i una altra com *La Paraula Cristiana* que defensava l'ús del valencià en la missa.

En aquesta primigènia premsa democràtica afluïren un bon nombre de revistes polítiques clandestines nascudes en la dictadura que empraven el valencià com un element reivindicatiu més que s'unia a la lluita democràtica obrera, universitària o camperola. Eren la veu d'un poble oprimat que començava a despertar. Entre 1966 i 1977 s'editaren almenys 42 publicacions clandestines antifranquistes en valencià o bilingües amb sigles partidistes que abracen el comunisme, el socialisme, el carlisme, el republicanisme, la democràcia cristiana o l'anarquisme llibertari (Martínez Gallego i Martínez Sanchis 2025: 23-24; Pérez Moragón 1980). En 1976 encara en sobreviuen díhuit d'aquestes, ma-

Taula 2. Publicacions en valencià en circulació al llarg de 1976

Títol	Inici i fi de la revista	Lloc d'edició	Periodicitat	Titularitat
Informació, política, cultura, llengua, religió				
<i>Dos y Dos</i>	1976-1978	València	Quinzenal	Juan Gabriel Cort Climent
<i>Saó</i>	1976-continua	València	Mensual	Editorial Popular, SA Saó Edicions, SL
Cultura, filologia, investigació				
<i>Revista Valenciana de Filologia</i>	1951-continua	València	Irregular	Institució Alfons el Magnànim
<i>Arguments</i>	1974-1979	València	Anual	Editorial l'Estel
Informació local, cultura, tradicions				
<i>Buris-ana</i>	1956-continua	Borriana	Trimestral	Agrupació Borrianenca de Cultura
<i>Raons</i>	1966-1993	Picassent	Irregular	Club Cultural de Picassent
<i>Xixona Jove</i>	1968-1977	Xixona	Irregular	Club Joventut de Xixona
<i>Pelagus</i>	1970-1981	Pego	Irregular	Club Segle XXI / Club Unió de Tots
<i>El Diariet de Traiguera</i>	1975-continua	Traiguera	Mensual	Centre Cultural Traiguerei
<i>Quaderns de Pego</i>	1976-1986	Pego	Irregular	Ferran Sanchis / Eliseu Climent
<i>Del Racó de la Ferradura</i>	1976-1980	Xeresa	Bimestral	Associació Joves Units Associació de Veïns
<i>Tres i Ü, Quatre</i>	1976-1979	Alcoi	Irregular	Parròquia de Santa Rosa
<i>Amunt</i>	1976-1977	Alzira	Irregular	Club Amunt
<i>Nostra Veu</i>	1976	Meliana	Irregular	Patronat Parroquial de l'Església dels Sants Joans

Ensenyament, cultura, còmic, excursionisme					
<i>L'Ànec</i>	1969-1977	Museros	Mensual	Escola Tramuntana	
<i>El Fall del Divendres</i>	1972-continua	Picassent	Setmanal	La Nostra Escola Comarcal	
<i>L'Almogàver</i>	1974-1987	Sueca	Irregular	Aula de cultura i llengua valencianes de l'INEM Sueca	
<i>Avant</i>	1976	Castelló	Irregular	Institut Nacional de Batxillerat Masculí de Castelló	
Excursionisme					
<i>L'Estel</i>	1957-continua	Castelló	Irregular	Centre Excursionista de Castelló	
Cooperativisme, agricultura					
<i>Vida Cooperativa</i>	1975-2012	València Catarroja	Mensual	Cooperativa de Viviendas Populares (1975-1983)	
<i>Agricultura Jove</i>	1976-1982	Catarroja	Irregular	Cooperativa Escola Agrícola Comercial	
<i>Camp Valencià</i>	1976-continua	València	Mensual Bimestral	Unió de Llauradors i Ramaders del País Valencià	
<i>La Veu de la Vall</i>	1976	Beneixama	Irregular	Unió de Llauradors i Ramaders de Beneixama	
Religió, llengua					
<i>La Paraula Cristiana</i>	1974-1978	València	Irregular	Associació la Paraula Cristiana	
Còmic					
<i>El Gat Pelat</i>	1976-1978	València	Irregular	Equip El Gat Pelat	

Política i clandestinitat				
<i>Lluita</i>	1969-2015	Barcelona València	Mensual	Partit Socialista d'Alliberament dels Països Catalans (PSAN)
<i>Llibertat</i>	1975-1977	València	Irregular	Juventut Comunista del País Valencià (PCE)
<i>La Veu del Camp</i>	1972-1976	Benetússer	Irregular	Partit Comunista d'Espanya (PCE)
<i>La causa del poble</i>	1972-1981	València	Irregular	Moviment Comunista del País Valencià
<i>Bloc Roig</i>	1973-1976	València	Irregular	Germania Socialista
<i>Terra Ferma</i>	1973-1976	València	Irregular	Partit Carlista Valencià
<i>El Poble Valencià</i>	1975-1978	València	Quinzenal	PSPV
<i>Llibertat</i>	1975-1977	València	Irregular	Juventut Comunista del PV
<i>Lluita</i>	1969-2015	Barcelona València	Mensual	Partit Socialista d'Alliberament dels Països Catalans (PSAN)
<i>Ho volem tot</i>	1975-1977	València	Irregular	Germania Socialista
<i>Aplec</i>	1972-1981	València	Irregular	Moviment Comunista del País Valencià
<i>Lluita</i>	1976	València	Irregular	Organització Universitària del Partit Comunista del País Valencià
<i>Convergència Socialista del País Valencià</i>	1976 abril	València	Irregular	Convergència Socialista del País Valencià
<i>Fulla del Camp</i>	1976-1977	València	Irregular	Partit Socialista del País Valencià
<i>Fulls d'Orientació Nacionalista</i>	1976	València	Irregular	Consells Populars de Cultura
<i>Albada Roja</i>	1976-1979	València	Irregular	Organització al País Valencià de la Unió de Joventuts Maoistes
<i>Marina Alta Republicana</i>	1976-1977	Dénia	Irregular	Convenció Republicana de la Marina Alta
<i>Unió i Lluita Obrera</i>	1976	València	Irregular	Federació Provincial de València UGT

goritàriament de partits comunistes i socialistes. Els dos anys immediatament posteriors a la mort de Franco, 1976 i 1977, estava encara vigent la llei de premsa i impremta de 1966 —coneguda com la llei Fraga— i els centres represors de la dictadura continuaven intactes, motiu pel qual la premsa clandestina continuarà en la il·legalitat fins a la seua progressiva normalització a partir de la legalització del PCE a l'abril de 1977.

La premsa en valencià durant la Transició, clandestina o no, no ho va tindre gens fàcil. Les revistes clandestines no apuntaven el cap davant la desconfiança de les autoritats pel fet que defensaven la ruptura democràtica i criticaven durament la monarquia, l'exèrcit, la repressió franquista i el govern reformista de Suárez. Per la seua banda, *Dos y Dos* (amb el seu suplement *Quatre*) seria multada amb 50.000 pessetes per no publicar la Llei de Reforma Política, alhora que va patir dos segrests per ordre de la Delegación Provincial del Ministerio de Información y Turismo. El primer tingué lloc al setembre de 1976 per publicar en *Quatre* el manifest de la Taula de Forces Polítiques i Sindicals del País Valencià, que convocava una manifestació per a celebrar el 9 d'Octubre. El segon segrest va ocórrer al maig de 1977 per publicar l'article «El franquisme i els funcionaris dels Països Catalans». Tres mesos després la revista tancava assetjada pels plets judicials i les pèrdues econòmiques (Martínez Sanchis 2016b: 108-110).

Uns anys més tard, en 1980, ja vigent la Constitució, la Secretaria d'Estat per a la Informació —adscrita a la presidència del Govern— obria un expedient de cancel·lació a la revista bilingüe *Generalitat* editada per la Diputació de València, aleshores presidida pel socialista Manuel Girona. L'excusa era que la publicació no complia la finalitat de butlletí oficial de l'organisme provincial, però en el fons era una maniobra de la dreta que li molestava la línia valencianista i comarcalista de la revista. L'expedient per a eliminar *Generalitat* es basava paradoxalment en la llei de premsa de 1966 i en la llei de Principios Fundamentales del Movimiento de 1958, dues normes derogades per la Constitució. Gràcies a la denúncia dels fets que feu el senador socialista Alfons Cucó al Senat es va aconseguir el sobreseïment de l'expedient (Martínez Sanchis 2016b: 179-186).

Igualment, la revista la *Veu de Llúria* va rebre una denuncia judicial per part de la dreta local i seria segrestada per la Guàrdia Civil el 19 de desembre de 1979 (Martínez Sanchis 2016b: 192). I no oblidem tampoc els atacs, les amenaces a redactors i les denúncies judicials que va patir *Valencia Semanal* (1977-1980) per elements de l'extrema dreta valenciana (Senso 2017).

Saó, un cas singular

En aquest context d'agitació política sortia *Saó* com una singular excepció en la història del periodisme valencià. En *Saó* confluïren aliances insospitades. La revista és filla de les idees més renovadores del Concili Vaticà II (1962-1965), iniciat pel papa Joan XXIII, i del nou valencianisme que va plasmar Joan Fuster en la seua obra, especialment en *Nosaltres, els valencians*. De fet, la revista va ser fundada per un grup de cristians progressistes valencianistes influïts pel Vaticà II, que va aprovar l'ús de les llengües vernacles en la missa en substitució del llatí en la *Sacrosanctum Concilium*. Als fundadors cristians s'uniren a partir de l'octubre de 1977 intel·lectuals i periodistes nacionalistes d'esquerres —agnòstics, molts d'ells— imbuïts per les idees de Fuster i d'altres intel·lectuals valencianistes com Manuel Sanchis Guarner, entre altres, que reflexionaren sobre la identitat, la història i la llengua del poble valencià. El xoc identitari que va patir la societat en la Batalla de València, amb el consegüent creixement del blaverisme regionalista, va fer convergir catòlics progressistes valencianistes amb esquerrans no creients en un mateix projecte editorial. *Saó*, per tant, és un d'aquests casos atípics en la història de la premsa on conflueixen sectors amb ideologies antany enfrontades i irreconciliables, i és precisament en aquesta convergència entre cristians i esquerrans nacionalistes on radica la seua originalitat.

Els promotors de la revista foren Josep Antoni Comes (periodista, ex-consiliari de la JOC i primer director de la revista), Josep Maria Soriano Bessó (periodista, exmilitant de la JARC i exredactor de *Gorg*), Josep Alba Alba (sacerdot i primer consiliari de la JARC), Vicent Alminyana (director de La Ciu-

dad de los Muchachos d'Alacant), Guillem Badenes (rector de Castelló), Josep Fornés (rector secularitzat i llibreter), Hilari Gramatge (exmilitant de la JOC), Raimon Gascó (rector del Seminari de Montcada), Marcial Martínez (rector obrer al barri de Natzaret de València) i Sebastià Velasco (de la JOC d'Alacant).

Així mateix, el primer consell de redacció de *Saó* el formaren el sacerdot Vicent Cardona, Antonio Díaz Tortajada, Jesús Marqués, Ernest Nabàs (periodista i fundador de *Dos y Dos*) i Emili Tortosa (economista, cofundador de la Nostra Escola Comarcal i exdirector general de Bancaixa). Poc després es va sumar altre puntal de *Saó*: el capellà Emili Marín.

Els directors de *Saó* que han conduït la revista fins al moment present són els capellans Josep Antoni Comes, Emili Marín i Vicent Cardona, els quals van estar al front en èpoques successives entre 1976 a 2009. A aquests cal afegir a partir de 2010 a l'actual director, Vicent Boscà, el primer seglar que dirigeix la publicació. I, juntament als quatre, tots els consells de redacció, col·laboradors i lectors que al llarg de 48 anys han mantingut viva *Saó*.

Tanmateix, allò que marca el ser intern de *Saó*, la substància, es forja en el període dels dotze anys que van de 1976 a 1987 sota la direcció de Josep Antoni Comes. Un període en què la revista assenta la línia editorial que perdurará en el temps adaptant-se a les noves realitats socials: cristianisme progressista, valencianisme democràtic i socialisme humanista. I, per descomptat, estar escrita íntegrament en valencià.

Confluència del progressisme catòlic

A partir de 1976 *Saó* es va convertir en la veu del progressisme catòlic valencià, xocant de ple amb la històrica aliança entre la jerarquia eclesiàstica i la dreta econòmica i política valenciana. L'ideari cristià de *Saó*, com s'ha dit, és fruit dels aires renovadors del Concili Vaticà II, que va inspirar a diversos corrents del progressisme catòlic valencià els quals acabaran arrelant en *Saó*. Els fundadors de *Saó* van veure del concili i de les encíclicues *Mater et magistra* i *Pacis in Terris* de Joan XXIII. Moviments cristians, cal recordar-ho, que lluitaren con-

tra el règim de Franco i la cúpula eclesiàstica conservadora nacionalcatòlica. Cristians progressistes que defensaven una Església compromesa amb la classe obrera, la democràcia, els pobres i necessitats, la normalització del valencià i el diàleg entre la fe i el món de la cultura i la ciència.

En els foscos anys de la dictadura, el catolicisme progressista valencià es va articular en cinc corrents principals que en 1976 quallaran en *Saó*. El primer corrent està marcat per l'obra dels sacerdots Vicent Sorribes Gramatge i Josep Espasa Signes i el compositor Agustí Alamar Rodrigo. Mossén Sorribes inicia en els anys quaranta la traducció dels textos litúrgics al valencià, publicant l'*Eucologi-Missal Valencià* (1951) i *La Missa del poble* (1959), avançant-se al concili. Per la seua banda, Alamar va publicar l'any 1945 el *Recull de càntics litúrgics*. Finalment Josep Espasa, canonge de la catedral de València i gran amic de Joan Fuster i Vicent Ventura, recolzava l'ús del valencià en la litúrgia i des del Col·legi Major Sant Tomàs de Villanueva, del qual fou rector i va transmetre als futurs sacerdots un tarannà obert al valencianisme i al diàleg entre la fe i la cultura.

El segon moviment es forja en les revistes valencianistes *Sicània* (1958-1959), *Valencia Cultural* (1960-1964) i *Gorg* (1969-1972), en què col·laboren figures del valencianisme cristià. Aquestes revistes són les predecessores de *Saó*. Comparteixen amb *Saó* el compromís per la normalització del valencià. Alguns dels promotors i col·laboradors d'aquestes tres publicacions confluiran en 1976 en *Saó*. Són Josep Maria Soriano Bessó, Vicent Badia Marín, Josep Espasa, Ernest Nabàs, Vicent Sorribes, Trinitat Simó, Pere Riutort i Xavier Ribera, entre altres.

El tercer moviment cristià prové dels grups especialitzats d'Acció Catòlica, principalment de la Joventut d'Agrària Rural Catòlica (JARC) i la Joventut Obrera Catòlica (JOC). Es tracta d'un sector de capellans i seglars influenciats pel Concili Vaticà II i pel personalisme comunitari d'Emmanuel Mounier. La substitució del llatí per les llengües vernacles en la litúrgia que aprovà el concili marcà una forta influència en la JARC i la JOC. Molts membres d'aquestes organitzacions assumeixen consciència valencianista imbuïts per aqueix obrerisme conciliar i pels contactes personals que mantenien amb nacionalistes a

la Universitat de València i partits i associacions valencianistes. Persones decisives en *Saó* procedents d'aquests moviments foren Josep Antoni Comes, Emili Tortosa, Jesús Marqués, Marcial Martínez, Josep Alba, Antoni Signes, Hilari Gramatge, Josep Fornés, Manolo Ferrer, Josep Vila, Joan Manuel Llopis, Juli Sanchis (Harca), Vicent Torres, Sebastià Velasco, Guillem Badenes, Joaquin Adell i Joan Gavilán. Així mateix, hi ha altres persones decisives en el naixement i evolució de *Saó* que no provenen de la JARC i la JOC, però que van adquirir la seua ideologia valencianista a través de contactes personals amb intel·lectuals del corrent fusterià. És el cas dels capellans Emili Marin, Raimon Gascó, Vicent Cardona, Josep Antoni Ferrer i Josep Manuel Iborra.

El quart corrent el formen sacerdots renovadors de parròquies populars i col·lectius cristians de base. Destaquen Vicent Cardona, Emili Marin i Antoni Ferrer, l'Associació La Paraula Cristiana (amb Joan Lluís Sanxis i Ramon Haro), Iglesia Universitaria (Joaquim García Roca) i el Grup Sacerdotal d'Orientació Renovadora. Trobem igualment capellans obrers com ara Josep Fornés de Misión Obrera; o Ramir Reig, Nicolau David i Antoni Signes del món sindical. I també capellans progressistes secularitzats que treballaven en diverses professions, com *Ramón Gascó*, Avel·lí Flors, Ernest Nabàs o Antoni Duato.

Finalment, el cinqué moviment vingué de la política, més concretament de la Unió Democràtica del País Valencià (UDPV), partit nacionalista democratacristià nascut en 1965 sota el lideratge de Vicent Miquel i Diego, autor del llibre *L'Església valentina i l'ús de la llengua vernacla* (1965), una obra que va tenir un gran impacte en el moviment valencianista cristià. Alguns militants de la UDPV col·laboraren en les revistes *Al Vent* (1964-1969) de Castelló, *Sicània*, *Valencia Cultural* i *Gorg*. Dos d'ells, Vicent Miquel i Diego i Ernest Sena, els trobarem anys després escrivint regularment en *Saó*.

Tots aquests corrents cristians, a més de la fe, tenien com a elements comuns la defensa de la normalització del valencià i l'assoliment de la democràcia i l'autonomia. La fe no estava gens renyida amb la cultura, amb la qual dialoga sense temor, i també amb les altres grans ideologies del món contemporani: el marxisme, el socialisme i el liberalisme.

Saó no és única a l'Estat espanyol. En altres territoris amb llengua pròpia diferent al castellà apareixen revistes catòliques conciliars que defensen reivindicacions identitàries, com és el cas de *Zeruko Argia* i *Herria Eliza* 2000 al País Basc, *Serra d'Or*, *Oriflama*, *Foc Nou*, *Quaderns de Pastoral* i *Qüestions de Vida Cristiana* a Catalunya; *Lluc* a les Illes Balears i *Encreuillada* a Galícia. Revistes totes elles escrites en una llengua diferent a la castellana (Martínez Sanchis 2016a: 55-117).

L'arribada del valencianisme laic

Octubre de 1977 marca un punt d'inflexió en *Saó*: és la data de l'arribada dels nacionalistes esquerrans agnòstics a la revista. L'aparició d'una publicació catòlica valencianista que usa el valencià com a instrument de redreçament cultural, amb una ideologia totalment a les antípodes de la revista *Aleluya* de l'Arquebisbat de València (escrita en castellà i amb una línia nacionalcatòlica), va sorprendre tant la dreta democràtica com a l'esquerra. *Saó* diposità les seues esperances en la recuperació política i lingüística del poble valencià, i això dugué inevitablement a l'apropament dels intel·lectuals no catòlics. Aproximació que va iniciar Vicent Ventura i que van afavorir Josep Espasa, J. J. Pérez Benlloch i Vicenç Rosselló, entre d'altres. I fins i tot el mateix Joan Fuster, que va escriure durant un any en *Saó* en la secció «La plana del Fuster», malgrat el sentit crític que mantenia l'escriptor de Sueca vers l'Església perquè la considerava una de les màximes responsables del procés de castellanització al País Valencià. Fuster respectarà en tot moment el paper de *Saó* per mantenir una línia nacionalista oberta als altres corrents democràtics. De fet, en una ocasió, en referir-se als retors de *Saó* va dir: «Si pel meu gust fora en el món no hi haurien capellans, però si calguera haver-ne que foren com vosaltres».

Aquest acostament ha fet possible que haja estat l'esquerra agnòstica valencianista, i no la dreta catòlica castellanitzada, la que més suport ha donat a *Saó* en col·laboradors i lectors. Durant les direccions de Josep Antoni Comes, Emili Marin i Vicent Cardona, anys de consolidació de la revista, va escriure

la intel·lectualitat valenciana més activa. Col·laboraren regularment escriptors com Marc-Vicent Adell, Alfons Cervera, Josep Piera, Josep Lluís Sirera, Bernat Capó i Rosa Serrano. Professors d'universitat com Vicent Rosselló, Josep Lluís Blasco, Josep Maria Jordan Galduf, Trinitat Simó, Antoni Ariño, Vicent Franch, Lluís Aguiló Lúcia i Víctor Fuentes. Filòlegs i lingüistes com Josep Giner, Antoni Ferrando, Vicent Pitarch, Abelard Saragossà, Josep Lluís Pitarch i Ferran Fabregat. Historiadors com Ricard Blasco, Francesc Blai, Vicent Olmos i Recared Agulló. Polítics fonamentals en la Transició i l'autonomia com Emèrit Bono, Vicent Soler, Manuel Girona, Ricard Pérez Casado, Lluís Font de Mora, el ja esmentat Víctor Fuentes o Vicent Àlvarez. Crítics de literatura i les arts com Josep Iborra, Josep Doménech Part, Rafael Prats Rivelles, Rafael Esteve Casanova, Empar Ferrer i Lluís Fornés (el Sifoner). Humoristes gràfics com Juli Sanchis (Harca) i Enric Arenós (Quique). Activistes veïnals i ecologistes com Just Ramírez, Carles Dolç i Miquel Gil Corell. I, per descomptat, periodistes de la talla de Rosa Solbes, Emília Bolinches, Manuel Jardí, Francesc de Paula Burguera i Toni Mestre.

Una plèiade d'autors que anirà creixent de forma imparable fins avui, donant noms com Francesc Asensi Botet, Adolf Beltran, Josep Torrent, Joan Carles Martí, Daniel Benito, Germà Colom, Martí Domínguez, Andreu Escrivà, Alfons Esponera, Josep Franco, Joan M. Furió, Ernest Garcia, Antoni Gómez, Albert Hauf, Jesús Huguet, Manuel Joan Arinyó, Ramon Lapiedra, Casimir Nalda, Ricard Pérez Casado, Francesc Pérez Moragon, Emili Piera, Daniel Pla, Josep M. Sant Abdon, Ferran Sapiña, Josep Miquel Bausset, Ricard Julià, Gonçal López-Pampló, Manel Rodríguez Castelló i Lluís Roda, entre molts altres (Martínez Sanchis 2016a: 71-140).

Malgrat això, sempre ha existit entre els dos sectors un ferm respecte a la pluralitat d'idees, fent de *Saó* en un viu exemple de diàleg entre la fe i la cultura laica. Cristians i agnòstics de la primera època de *Saó* han compartit l'ideal del valencianisme democràtic. Els discursos nacionalistes de *Saó*, que s'inspiren en el nou valencianisme, s'articulen al voltant de sis idees principals: la recuperació i desenvolupament de l'autogovern del País Valencià, la normalització del valencià en tots els àmbits de la societat (incloent l'Església), la defensa de

la unitat de la llengua catalana, el foment de la cultura valenciana mitjançant l'estudi en totes les disciplines del saber per a crear consciència nacional, el fet comarcal com a element de vertebració territorial i cultural, i la defensa dels símbols del valencianisme progressista.

De comunitat de béns a societat limitada

Saó va nàixer al si l'Editorial Popular, SA (Edilarsa) de Madrid, per mediació de Josep Antoni Comes. La fórmula empresarial que adoptà en els seus inicis fou la d'una comunitat de béns integrada pels seglars Josep Maria Soriano i Hilari Gramatge, i els capellans Josep Fornés, Raimon Gascó, Marcial Martínez, Vicent Alminyana, Guillem Badenes, Sebastià Velasco i Josep Alba. Més endavant, el 9 març de 1979, es va constituir en una cooperativa formada per 15 socis i presidida per Emili Marin juntament amb Ramon Gascó, Jesús Marqués, Amparo Vendrell, Josep Antoni Comes, Vicent Cardona, Joan Gavilá, José Maria Soriano Bessó, Maria Dolors Ausina Hernández, Josep Maria Blasco, Joan Mateu Bellés, Emili Tortosa, Ana Maria Raga Pujol, Joan Lluís Sanxis i Isabel Lerma Sirvent. Aquell any *Saó* donà un pas endavant i es va constituir com a empresa independent del grup editorial madrileny, però seguint la mateixa fórmula cooperativista.

La redacció de la revista també ha canviat de llocs, sempre a la ciutat de València. S'ubicà inicialment al carrer de les Garrigues; més endavant s'instal·larà al carrer de l'Àngel de l'Alcàsser un llarg període d'anys, i actualment està ubicada a l'avinguda del Cid.

La força de quatre directors

Cadascun dels quatre directors de *Saó*, amb els seues respectius consells de redacció, han deixat un empremta inesborrable en la publicació tot aportant millores, continguts, nous enfocaments i en alguns casos canvis tecnològics decisius. I cap d'ells ho ha tingut fàcil per garantir la supervivència de la publicació.

Josep Antoni Comes Ballester va dirigir la publicació entre juliol de 1976 i novembre de 1987 (números 1 al 102). Comes representa la fase d'arrancada i assentament de *Saó* en els anys durs de la Transició, el començament de l'autonomia valenciana i de la democràcia espanyola i l'entrada a la Comunitat Econòmica Europea (CEE). Comes alçà la revista des de zero. Creà un equip de redacció, ensenyà a escriure i a fer periodisme, va dividir la revista en seccions, potencià la subscripció per a guanyar lectorat i creà una sòlida xarxa de col·laboradors que anirà creixent amb el pas del temps. A més, a partir del número 8, va introduir un monogràfic central format per un bloc d'articles escrits diversos especialistes que analitzen un tema concret des de diferents perspectives. Aquest bloc central serà el precursor del suplement «Quadern», que *Saó* crea en 1987 i que continua editant-se puntualment cada mes fins avui. L'etapa de Comes representa la fase artesanal de la revista, els anys de xoc amb la jerarquia eclesiàstica conservadora, els anys d'obertura de *Saó* al món eclesial modern de l'Estat espanyol i a Europa aprofitant les plataformes de les revistes *Iglesia Nueva*, *Pastoral Misionera* i *Frontera*, amb les quals Comes va estar fortament vinculat. En aquesta etapa, concretament des de 1979, es van crear el Premi Josep Espasa de temàtica religiosa, i el Premi Ramon Muntaner de temàtica sobre qüestions nacionals. Comes deixà la direcció de la revista amb una tirada de 2.000 exemplars, però continuà actiu en el consell de redacció fins a la seua mort el 3 d'agost de 2022.

La primera època de *Saó* (1976-1987) va estar marcada per l'anomenada Batalla de València en el fragor del debat sobre el futur Estatut. Les forces vives del franquisme, en plena mutació dins de partits com UCD, Alianza Popular, Fuerza Nueva i Unió Valenciana, adulteraren la causa del «valencianisme» per a desgastar l'esquerra que havia guanyat les eleccions generals de 1977. Un conflicte al voltant de la identitat, presentat amb altes dosis de manipulació per *Las Provincias*, que va encendre passions inesperades. Els valencians es feien preguntes sobre les seues arrels històriques i l'origen de la seua llengua autòctona i en quina ortografia havien d'escriure-la. *Saó* es posà al costat del valencianisme democràtic i criticarà amb fermesa el món simbòlic del blaverisme, sobretot el secessionisme lingüístic i la violència blavera.

Però *Saó* no es va limitar sols a açò, tractarà altres problemàtiques latents com la crisi econòmica, la desocupació, les protestes ciutadanes contra el tancament dels Alts Forns del Mediterrani a Sagunt durant 1983 i 1984, la crisi del camp valencià davant l'entrada d'Espanya en la CEE, la contaminació del planeta en totes les seues facetes, la lluita per la cultura i la pau, o les enceses polèmiques socials a finals dels anys setanta i la dècada dels huitanta al voltant de les lleis d'educació, el divorci i l'avortament. I, per descomptat, *Saó* sempre estarà al costat de les causes democràtiques i solidàries, de l'oberturisme a si l'Església, de l'ecumenisme i de les classes treballadores i dels més necessitats mantenint sempre un diàleg obert amb el món.

El segon director, Emili Marín Soriano, va estar al front de la revista durant dues etapes. La primera des de desembre de 1987 fins al desembre de 1994 (números 103 al 80), mentre que la segona es va prolongar des de novembre de 1998 fins a desembre de 2009 (números 223 al 344). En l'interval d'aquestes dues etapes va assumir la direcció Vicent Cardona Puig entre gener de 1995 i octubre de 1998 (números 80 al 222).

Emili Marín encarna la fase de consolidació de la revista i la creació de l'editorial Saó Edicions en els anys de desenvolupament de l'autonomia, mentre que Vicent Cardona ampliarà la revista i farà possible l'edició de la *Bíblia Valenciana Interconfessional* per Saó Edicions.

Marín i Cardona representen l'obertura més forta de *Saó* al món cultural, polític i econòmic del País Valencià en un temps en què l'autonomia estava consolidada amb governs successius del PSPV-PSOE i el Partit Popular. Són els anys de professionalització de *Saó*, dels Premis Saó, dels homenatges de *Saó* a personalitats de la cultura, de la màxima edició de llibres. Són els anys en què *Saó* adquireix la seua imatge externa i comença a ser reconeguda amb premis i guardons.

El 23 de maig de 1997 *Saó* abandonà la fórmula de cooperativa i es va constituir com a Saó Edicions SL, una empresa que estarà formada per 17 socis amb un capital inicial de dos milions de pessetes. Aquests socis, persones procedents del consell de redacció o col·laboradors regulars de la revista, foren Vicent Cardona, Emili Marín, Josep Antoni Comes, Paula Reig Wurn, Vicent

J. Escartí Soriano, Presentació Sena Ferrer, Òscar Pérez Silvestre, Antoni López Quiles, Joan B. Melià Bisbal, Rafael Roca Ricart, Joan Lluís Sanxis, Josep Ferrís March, Alexandre Ricós Lluesma, Vicent Boscà Perelló, Josep Antoni Ferrer Perales, Jaume Santonja Martínez i Lluçà Romero Fabré. Saó Edicions ha desenvolupat una intensa activitat d'edició de llibres d'història i d'assaig.

Els periòdics no solament recullen una versió coetània dels fets, també reflecteixen l'estat d'ànim d'una col·lectivitat, els corrents d'opinió i les forces polítiques, socials i econòmiques actuant en cada moment. Les etapes de Marin i Cardona al front de la revista s'emmarquen en els anys d'alternança política del PSPV-PSOE i el PP al govern de la Generalitat. En aquesta etapa *Saó* valora positivament la consecució de l'autonomia i dona un suport crític a la política lingüística tot criticant els entrebancs i la lentitud del procés de normalització. *Saó* també s'endinsa en totes les qüestions que afecten la societat valenciana en els àmbits de la cultura, l'economia, l'ecologia, l'urbanisme, el feminisme, les desigualtats socials, l'educació, l'agricultura, la universitat, la ciència... Aborda també temes estatals internacionals, especialment l'evolució de la Unió Europea després de la desintegració de la URSS i del bloc comunista dels països de l'Est, que va comportar el sorgiment de noves nacions.

Emili Marin i Vicent Cardona han estat els gran divulgadors externs de *Saó*, els que han donat la imatge a la revista i han convertit *Saó* en una empresa editorial que va aconseguir autofinçar-se econòmicament. Van impulsar els premis Josep Espasa i Ramon Muntaner mitjançant la Festa de Saó lliurant premis i homenatjant a personatges destacats de la cultura valenciana. El primer reconegut fou Joan Fuster en 1990, a qui seguiren el cardenal Vicente Enrique Tarancón, Vicent Ventura, Ramon Lapiedra, Miquel Batllori, Rafael Sanús, Carme Miquel i d'altres més.

El mes de gener de 2010 (número 345) Vicent Boscà Perelló assumirà la direcció de *Saó*. És el primer seglar que n'està al front. Boscà representa els temps de resistència ferma i assossegada per a evitar el tancament de *Saó* davant del boicot publicitari de certs poders polítics controlats pel PP. L'etapa de Boscà és també una fase de resiliència en què la revista modernitza el seu disseny, reajusta les seues seccions i s'adapta a la tecnologia digital. De fet, a

finals de 2011 es crea la pàgina web i *Saó* entra en el món comunicatiu de les xarxes socials. Des de l'any 2010 fins al moment present, *Saó* ha anat més enllà del cristianisme i del valencianisme progressista que marcaren els seues orígens i ha estat en escolta permanent amb les noves inquietuds i realitats socials, polítiques i culturals del primer terç segle XXI.

Periodisme de qualitat i de profunditat

Les seccions de *Saó* han anat variant amb el pas del temps, de les quals es fan responsables membres del consell de redacció i alguns dels col·laboradors més implicats. Predomina un esperit de renovació, canvi i ampliació de continguts. En l'actual etapa s'estan mostrant —en paper i a Internet— les diverses realitats del món vistes amb un prisma valencià obert, crític i analític en les seccions Editorial, Ciència, #compol, #Postals, Natura culta i sagrada, Entrevista, Societat, Art i Cultura, País Literari, Teologia i societat, Plaça de l'Església i A peu de pàgina, Cinema, Cròniques del país ocult, El Repunt, En nom de la natura, Diari d'un confinat perplex, Quadern de Tornada, Reflexions Insulars, Teatre, Un país d'històries, Vora sèquia. I d'altres. El salt tecnològic i informatiu de *Saó* ha estat la seua adaptació a les noves tecnologies digitals de la comunicació, cosa que ha permés superar la periodicitat mensual per a oferir una informació diària actualitzada mitjançant una selecció d'articles de cada número, que es publica regularment en la pàgina web (<https://revistasao.cat/>). Un canal comunicatiu que es recolza amb la informació transmesa cada dia a través de les xarxes socials X, Instagram, WhatsApp i Facebook.

La complexitat del món actual exigeix una mirada més instantània a través de les xarxes socials i alhora una mirada assossegada mitjançant el suport paper. Però, més enllà del suport per on es transmet la informació, allò que dona signe d'identitat a *Saó* és la pràctica d'un periodisme de qualitat i de profunditat. I així ha fet comprendre a la societat valenciana els clavills de la Gran Recessió de 2008, la brutal globalització neoliberal que exhaureix el planeta i accentua la pobresa i les desigualtats, l'impacte de la pandèmia de la Covid-19,

la revolució digital i de la intel·ligència artificial, el retorn a la política internacional de blocs de superpotències amb les guerres d'Ucraïna i Israel com a teló de fons, la crisi climàtica per l'escalfament global, la crisi de les democràcies representatives i l'ascens de l'extrema dreta i dels discursos de l'odi. I més recentment la gran inundació de 29 d'octubre de 2024 que ha deixat almenys 224 morts. Temps convulsos i de crisis que *Saó* no deixa d'explicar.

En l'era Internet i de la globalització, on les notícies dels mitjans de comunicació arriben instantàniament a tots els llocs del planeta, *Saó* no oblida els seus valors fundacionals i mostra sempre especial sensibilitat cap a les víctimes de les guerres, la fam, la pobresa, les nacions oprimides, la tragèdia d'Àfrica, el sofriment dels immigrants i dels refugiats, i la crisi ecològica mundial provocada pel canvi climàtic... I un llarg etcètera de qüestions.

Doble incomprensió

Al llarg de la seua llarga història, *Saó* ha patit una doble incomprensió. Una procedia del rebuig intransigent de la dreta representada en la jerarquia eclesiàstica, el blaverisme i la dreta política i social, que haguera pogut ser la destinatària del missatge cristià de *Saó*, però no ho va ser pel seu castellanisme i rebuig a la normalització del valencià. La segona incomprensió prové de l'esquerra social agnòstica, la qual sol mostrar una actitud commiserativa amb *Saó*, que la veu com una revista de capellans presentables, però al cap i a la fi capellans, malgrat que la informació purament religiosa és minoritària en la revista. Malgrat això, *Saó* ha aconseguit la col·laboració de rellevants periodistes, escriptors, professors, artistes, intel·lectuals i professionals del món de la cultura, la política, la universitat, les arts escèniques del País Valencià, tant del valencianisme com d'altres corrents de pensament democràtic. La nòmina de col·laboradors i col·laboradores és molt extensa: més de 2.670 persones. Sols han quedat exclosos d'escriure en la revista l'extrema dreta intolerant defensora d'un ultranacionalisme espanyol excoent i aquells que propugnen la violència, la intolerància i la repressió de les llibertats democràtiques i de la cultura autòctona.

La consolidació de *Saó* no ha estat un camí de roses. Entre 1976 i 1983 *Saó* arrossegà pèrdues econòmiques, tancava cada any amb dèficit i foren les aportacions econòmiques personals dels membres del consell editorial les que cobriren les pèrdues. Serà en l'exercici de 1984 quan *Saó* supera per primera vegada els números rojos i tancarà l'any sense pèrdues econòmiques. A partir d'ara i en els anys successius, la revista tindrà un pressupost positiu de manteniment, no amb grans beneficis però sí, almenys, sense deutes.

Allò que més ha fet trontollar la supervivència de revista ha estat la discriminació publicitària, els vetos i fins i tot l'anul·lació de subscripcions institucionals protagonitzades per dirigents de la dreta. Els governs del Partit Popular a la Generalitat Valenciana van marcar un temps de sequera que es va caracteritzar per la retirada dels ajuts a la premsa en valencià i la suspensió de subscripcions a organismes públics. En 2007 la revista tenia una tirada de 3.500 exemplars, gràcies a la suma dels subscriptors, la venda en llibreries i del conveni signat amb la Generalitat pel qual *Saó* arribava als organismes públics, biblioteques i instituts. Però en 2009 la Generalitat cancel·là el conveni i abocà la revista a una crisi. A estiu de 2010 *Saó* va reduir el tiratge a 1.200 exemplars.

Entre 2008 i 2015, *Saó* i la resta de mitjans en valencià van patir una forta davallada. El Consell presidit per Eduardo Zaplana va anul·lar les ajudes a la premsa i ràdio en valencià que havia enllestit l'anterior govern socialista. Després vingueren les sancions econòmiques de l'executiu de Francisco Camps contra Acció Cultural del País Valencià (ACPV) per a obligar l'entitat a tancar les emissions de TV3, Canal 33 i Catalunya Ràdio. La ignomínia va culminar amb el tancament de RTVV el 27 de novembre de 2013. La desaparició de RTVV i dels mitjans audiovisuals de Catalunya ha estat un dels majors atemptats a la normalització del valencià en temps democràtics. Paral·lelament a la caiguda d'aquests grans mitjans autonòmics, entre 2008 i 2015 van tancar almenys 50 mitjans en valencià, 35 dels quals (70%) d'abast local i comarcal. En alguns casos la cloenda es va produir per decisions polítiques arbitràries o per discriminació publicitària d'institucions governades per la dreta (Martínez Sanchis 2019: 85-112).

Malgrat els entrebancs, *Saó* ha subsistit amb dignitat gràcies les persones que fan la publicació i als lectors que valoren els seus continguts. La capacitat de resiliència de *Saó* és sorprenent i meritòria. En successives ocasions ha sabut continuar projectant-se en el futur a pesar de condicions negatives que ha trobat en el camí.

El «Quadern» monogràfic de *Saó*

El mateix any de la seua fundació *Saó* introdueix en cada número l'anomenat «Tema central», que serà el precursor del que a partir de 1987 es dirà el «Quadern» de *Saó*. Els quaderns són suplementos monogràfics que analitzen en profunditat problemàtiques concretes del País Valencià i d'altres parts del món. Són elaborats per especialistes en la matèria, en la majoria de casos els millors experts del País Valencià en els temes que tracten. Són el que Michel Foucault anomena «intel·lectuals específics» o experts en matèries concretes enfront al clàssic «intel·lectual universal», que és una mica la consciència de tots.

Els més de 500 quaderns que ha editat *Saó* al llarg de la seua història són una finestra oberta al món, una acumulació de sabers que ha configurat un patrimoni cultural i bibliogràfic de gran valor per a la societat. Els quaderns també delaten el tipus de periodisme que practica *Saó*. Un periodisme que promou el debat d'idees, amb vocació de servei a la ciutadania.

Aquests monogràfics, a més del seu valor en el moment de la seua publicació, tenen una gran importància documental i d'estudi. Els articles dels quaderns són petits assaigs que analitzen en profunditat qüestions concretes aplicant metodologies d'anàlisi pròpies de les ciències humanes i socials. Els quaderns apropen al lector tant qüestions del passat com del present, des de la història, la llengua i la literatura, passant per la política actual, l'economia des de diversos camps, la ciència, la geopolítica mundial, fins arribar a temes estatals i internacionals candents, qüestions socials, sanitat, medi ambient i ecologia, religions, manifestacions culturals diverses, reivindicacions nacionals arreu del món, ideologies i pensament... A través dels quaderns es poden veure

les inquietuds, els conflictes, les transformacions polítiques i socials i les tendències culturals dels darrers 48 anys que han viscut la societat valenciana i altres parts del món.

Aquesta concepció enllaça en altra línia editorial que en *Saó* tindrà una importància cabdal: el fet comarcal. *Saó* és fermament comarcalista. Les comarques valencianes sempre hi estan presents i són reivindicades. Les comarques són per a *Saó* una forma de vertebrar culturalment el País Valencià, un engranatge més de l'autonomia per a la cohesió i vertebració del País Valencià. I són també espais territorials d'estudi i d'informació que la revista ha sabut plasmar en diverses seccions informatives i sobretot en els quaderns monogràfics dedicats a les comarques, en els quals cada comarca valenciana és tractada amb més cura i amplitud. En definitiva, els Quaderns representen una tasca ingent de recerca i foment de la cultura valenciana i del patrimoni històric i sociocultural valencià que abracen tots els camps del coneixement.

Un referent del periodisme valencià

Una revista que naix eclesial però no eclesiàstica s'ha convertit amb el pas del temps en un referent del periodisme valencià de la democràcia. Tot i tenir uns orígens d'inspiració cristiana, la temàtica religiosa no és majoritària. *Saó* tracta especialment temes de cultura, política, societat i història del País Valencià i d'arreu del món, continguts que ocupen la major part de l'espai redaccional. La revista ha experimentat una evolució. Inicialment els articles de reflexió religiosa ocupaven una bona part de l'espai de la revista. Durant els anys 1976-1978 la temàtica religiosa representava el 39% de la publicació enfront un 61% de continguts de temàtica política, cultural, social i econòmica. Això ha canviat amb el pas del temps. De fet, si fem una anàlisi detinguda dels «Quaderns» editats en el període 1987-2001 (un total de 153 números), podem observar que sols el 12,40% dels articles publicats fan referència a l'Església i a qüestions religioses, mentre que la resta d'articles (el 87,6%) tracten temes generals va-

lencians i d'altres llocs del món. I, a més, ha llevat el subtítol «Papers Pastorals del País Valencià» (Martínez Sanchis 2016a: 144-149).

A més, Saó Edicions va més enllà i és també editora de llibres: ha publicat més 40 títols majoritàriament de temàtica històrica, religiosa, lingüística i social del País Valencià. En paraules de Josep Maria Jordan Galduf, la trajectòria de *Saó* es resumeix en «una tasca ben seriosa, oferint debat obert sobre temes socials, culturals i religiosos, que li han fet guanyar un prestigi innegable».

Les claus de la permanència

Les claus de la permanència en el temps de *Saó* són diverses. En citarem tres que considerem cabdals. La primera obeeix al fet d'haver sigut capaç de fomentar el diàleg entre la fe i la cultura, i més en concret amb la cultura valenciana, donant veu a la intel·lectualitat més activa a través d'articles, entrevistes i reportatges. La segona és el fet de tractar i analitzar pràcticament totes les temàtiques que tenen a veure amb el passat i present del País Valencià, sense perdre la perspectiva del futur. Aspectes polítics, històrics, culturals, econòmics, socials, religiosos i científics del País Valencià que ben poques publicacions en la història del periodisme en valencià ha sigut capaç de captar i copsar. I la tercera té a veure amb el nacionalisme responsable —terme encunyat per Francesc Asensi Botet—, el qual implica un compromís amb la qüestió nacional valenciana partint d'una formació històrica i cultural per a comprendre el País Valencià des d'una perspectiva evolutiva i global, sense excloure ni menystenir les altres cultures del món.

El balanç de *Saó* és positiu i notable. En el seu número 500 —publicat en març de 2024— aporta una relació alfabètica amb els noms i cognoms de més de 2.670 persones que han escrit a la publicació, els títols del 499 «Quaderns» i 43 números monogràfics que ha publicat, a més de les 499 entrevistes en profunditat que hi han aparegut des de la seua fundació. Són molts articles escrits, moltes les històries contades, molts els fets, persones, esdeveniments narrats en *Saó* al llarg de la seua llarga història. Notícies, reportatges i anàlisis,

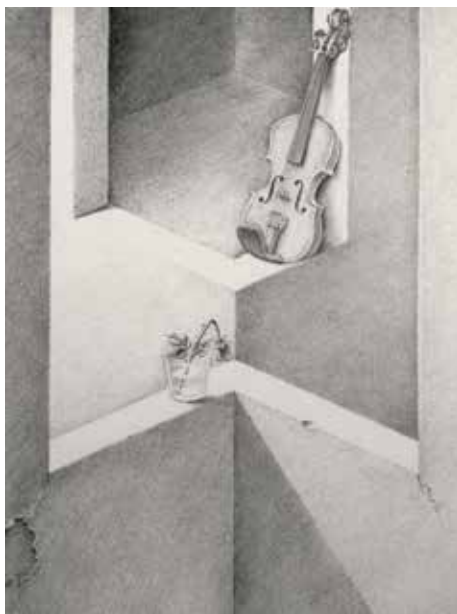
en definitiva, que ens donen un major coneixement i estima del País Valencià. Com afirma el professor Francesc-Andreu Martínez Gallego: «Saó no va caure en una terra en saó, però de segur que ha contribuït a assaonar eixa terra».

Bibliografia

- CANET LLIDÓ, VICENT (2007): «El valencià en l'església: 1707-2007», *Anuari de l'Agrupació Borrianenca de Cultura*, núm. 18, pp. 93-110.
- CARDONA, VICENT (1996): «Bíblia Valenciana Interconfessional, per fi», *Iglesia en Valencia* (22-IX-1996), p. 10.
- CASAÑAS, JOAN (1989): *El progressisme catòlic a Catalunya (1940-1980)*, Barcelona, La Llar del Llibre.
- COLOMER, AGUSTÍ (1996): *Retrobar la tradició. El valencianisme d'inspiració cristiana de la postguerra a la transició*, València, Saó Edicions: Col·lecció Paraules i Vides.
- CUCÓ GINER, ALFONS (1999): *El valencianisme polític, 1874-1939*. Catarroja-Barcelona, Afers [edició ampliada i revisada].
- GIFREU, JOSEP (2014): *El català a l'espai de comunicació. Bellaterra / Castelló de la Plana / Barcelona / València*, Universitats de Barcelona, Jaume I, Pompeu Fabra i València: Col·lecció Aldea Global.
- GÓMEZ MOMPART, JOSEP LLUÍS (1992): «L'Hora: l'únic diari valencià en català», a LAGUNA PLATERO, ANTONIO / LÓPEZ BLASCO, ANDREU. (ed.) (1992): *Dos-cents anys de premsa valenciana*, València, Generalitat Valenciana, pp. 975-983.
- GUILLAMET LLOVERAS, JAUME; MAURI DE LOS RÍOS, MARCEL (2015): *Catàleg històric general de la premsa en català*. Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, Secció de Filosofia i Ciències Socials.
- IRANZO MONTES, LUIS AMADOR (2012): *El papel de la prensa diaria durante la Transición a la democracia en Valencia (1976-1982)*. Tesis doctoral inèdita. Universitat de València.
- LAGUNA PLATERO, ANTONIO (1990): *Historia del periodismo valenciano: 200 años en primera plana*. València, Generalitat Valenciana.
- LÓPEZ GARCÍA, GUILLERMO (ed.) (2010): *El ecosistema comunicativo valenciano. Características y tendencias en la primera década del siglo XXI*. Valencia, Tirant lo Blanc.
- (ed.) (2019): *La comunicació a la Comunitat Valenciana (2010-2018)*. València, Institució Alfons el Magnànim Centre Valencià d'Estudis i Investigació.
- MARTÍNEZ GALLEGO, FRANCESC-ANDREU; LAGUNA PLATERO, ANTONIO (dir.) (2008): «La Democràcia reconquistada», vol. 10, dins MARTÍNEZ GALLEGO, F. I LAGUNA PLATERO, A. (dir.) *La gran historia de la Comunitat Valenciana*, Valencia, Editorial Prensa Valenciana.

- MARTÍNEZ GALLEGU, FRANCESC ANDREU; MARTÍNEZ SANCHIS, FRANCESC TOMÀS (2025): *La premsa valencianista (1837-1977)*. València, Universitat de València i Fundació Josep Irla.
- MARTÍNEZ SANCHIS, FRANCESC TOMÀS (2010a): *Periodisme contra les cordes. El valencià en els mitjans de comunicació*, Paiporta, Denes.
- (2010c): «La informació de proximitat del País Valencià en l'àmbit dels territoris de llengua catalana», a XAMBÓ, R. (eds.): *Sociologia dels mèdia al País Valencià*. Monogràfic *Arxius de Ciències Socials*, núm.23, València, Universitat de València, pp. 37-57.
- (2016a): *La revista Saó (1976-1987). cristians i esquerrans nacionalistes*. Universitat de València.
- (2016b): *Prensa valencianista. Repressió, resistència cultural i represa democràtica, 1959-1987*. Universitats de Barcelona, Jaume I, Pompeu Fabra i València: Col·lecció Aldea Global.
- (2019): «Comunicació en valencià: mitjans i mercat», en LÓPEZ GARCÍA, G. (ed.): *La comunicació a la Comunitat Valenciana (2010-2018): Crisi i canvi*. València: Tirant lo Blanch, pp. 85-112.
- (2024): «Cinc-cents números de compromís cívic i valencianista», a *Saó*, núm. 500 (maig 2024), pp. 26-37.
- MONTALBES PEREIRA, JUAN (1989): *La prensa de Estado durante la Transición política española*, Madrid, Centro de Investigaciones Sociológicas.
- MONTERO MORENO, ANTONIO (2005): «La herencia del Concilio Vaticano II». Ponencia del IV Seminario del Instituto Social León XIII (Madrid) «Los nuevos escenarios de la Iglesia en la sociedad española. 40 aniversario de la Constitución Conciliar Gaudium et Spes», Madrid.
- ORIOL TATARET, ANTONI M. (2008): *Nació i Magisteri Pontifici*. Barcelona, Editorial: Edicions Proa.
- PÉREZ MORAGÓN, FRANCESC (1980): «Prensa clandestina al País Valencià. 1962-1977». *L'Espill*, núm. 5, pp. 55-96.
- PÉREZ SILVESTRE, ÒSCAR (1998): *Una veu en el camp valencià. Aproximació a la història de la JARC (1957-1981)*, València, Saó Edicions.
- RAMOS GONZÁLEZ, ALFRED (2015): *Mestres de la impremta. El moviment Freinet valencià (1931-1939)*. Castelló, Universitat Jaume I.
- ROCA RICART, RAFAEL (1997): «La vocació científica de Saó», *Serra d'Or*, núm. 449, pp. 12-13
- SAÓ (2024): *Quadern. 500 números de Saó*, (maig de 2024), pp. 21-101.
- SANZ DÍAZ, BENITO; FELIP SARDÀ, JOSEP MARIA (2006): *La construcción política de la Comunitat Valenciana, 1962-1982*. València, Institució Alfons el Magnànim.
- SANZ DÍAZ, BENITO; NADAL TÁRREGA, MIQUEL (1996): *Tradició i modernitat en el valencianisme*. València, Tres i Quatre.
- SENSO VILA, CARLES XAVIER (2017): *De la il·lusió al desencís. La Transició valenciana a través de Valencia Semanal*. València, PUV.

- SERRA, XAVIER (2009): *Biografies parcials (1). Els 70 al País Valencià*, Catarroja, Editorial Afers.
- (2010): *Biografies parcials (2). Nascuts abans de la guerra*, Catarroja, Editorial Afers.
- TORREGROSA, J.A. (2007): «Toni Mestre i la difusió de la cultura popular», *Revista Valenciana d'Etnologia*, 2 (2007), pp. 5-11.
- VALLÉS SANCHIS, ISMAEL (2000): «Nacionalismes al País Valencià: una proposta de tipologies des de la geografia política», *Cuadernos de Geografía* 67/68, pp. 219-239.
- VIADÉL, FRANCESC (2009): *No mos fareu catalans. Història inacabada del blaverisme*, València, Publicacions de la Universitat de València.
- XAMBÓ OLMOS, RAFAEL (1995): *Dies de premsa. La comunicació al País Valencià des de la transició política*, Tavernes Blanques, L'Eixam.
- (2001): *Comunicació, política i societat. El cas valencià*, València, Tres i Quatre.
- (eds.) (2010): *Sociologia dels mèdia al País Valencià*. Monogràfic d'Arxius (Arxius de Ciències Socials), núm. 23, València, Facultat de Ciències Socials de la Universitat de València.

MIQUEL MOLLÀ
Dues vides (2013)
Boli BiC sobre paper / 13,5 x 13,5 cm